

Iwona Lindyberg, Agnieszka Woynarowska
Uniwersytet Gdański

Wsparcie dorosłości osób z Autystycznego Spektrum Zaburzeń w Polsce. Rozwiązania systemowe, możliwości i ograniczenia

Supporting adulthood of people with Autism Spectrum Disorders in Poland. System solutions, abilities and limitations

Until the early of nineties there was no supporting system for autistic children, youths and adults in Poland; there was no diagnostic and counselling centers, educational institutions and parents' supporting. Thanks to the desperation and efforts of parents and professionals social and educational support service for children and youths was constituted and now the beneficiaries of it have already faced adulthood and experiences connected with this period of life. Therefore a new challenges and questions arise: where and how to support adults with Autism Spectrum Disorders? What is the way adult autistic people function and why it is so difficult for them to function within institutions for people with intellectual disabilities? Does supporting system for people with intellectual disabilities satisfy needs of adults with Autism Spectrum Disorders? Should separate facility for people with autism be constituted or should one follow and search for the opportunities in the existing network of support? In the text the authors analyze the existing support system for adults with Autism Spectrum Disorders, seek answers to these questions and thereby outline the current situation of adults with Autism Spectrum Disorders living in Poland.

Słowa kluczowe: dorośli z autystycznym spektrum zaburzeń, wsparcie w dorosłości, system społecznego wsparcia.

Key words: adults with autism spectrum disorder, support in adulthood, social support system

Wprowadzenie

Do początku lat 90. XX w. nie istniał w Polsce żaden system wsparcia dzieci, młodzieży i dorosłych z autyzmem. Brakowało poradni diagnozujących, placówek edukacyjnych, systemu wsparcia dla rodziców. Zdesperowani rodzice poszukujący możliwości edukacyjnych dla swoich dzieci powołali do życia trzy organizacje pozarządowe, które, można by rzec, stały się prekursorami zmiany

i budowania systemu wsparcia dla osób z autyzmem. W Warszawie w 1990 r. powstaje Fundacja Synapsis. W Gdańsku w 1991 r. założono Stowarzyszenie Pomocy Osobom Autystycznym, w 1990 r. zawiązuje się Krajowe Towarzystwo Autyzmu, w 1997 r. podpisano Porozumienie Organizacji Pozarządowych Pracujących na Rzecz Dzieci i Osób Dorosłych z Autyzmem i Pokrewnymi Zaburzeniami oraz Ich Rodzin – i tak tworzy się Autyzm-Polska. Obecnie w skład Porozumienia Autyzm-Polska wchodzi około 50 organizacji świadczących pomoc osobom z autyzmem i ich rodzinom.

Przez lata, dzięki desperacji i zaangażowaniu rodziców oraz profesjonalistów, tworzy się sieć wsparcia społecznego i edukacyjnego dzieci oraz młodzieży. Obecnie pokolenie wspieranych w latach 90. XX w. dzieci wkroczyło w dorosłość i ma za sobą pierwsze jej doświadczenia. W związku z tym pojawiają się pytania i nowe wyzwania: w jaki sposób i gdzie można ową dorosłość wspierać? Jak funkcjonują dorosłe osoby z autyzmem i dlaczego tak trudno jest się im wpisać w „tradycyjną” placówkę wsparcia osób z niepełnosprawnością intelektualną? Czy budowany przez lata system wsparcia dorosłości osób z niepełnosprawnością intelektualną zaspokaja potrzeby osób z autystycznego spektrum zaburzeń? Czy należy tworzyć osobne placówki dla osób z autyzmem, czy też szukać możliwości w istniejącej sieci wsparcia? W niniejszym artykule zamierzamy poszukać odpowiedzi na powyższe pytania, przyglądając się aktualnej sytuacji dorosłych osób z autyzmem i systemowi ich wsparcia. Naszym zamysłem jest naszkicowanie aktualnej sytuacji dorosłych osób z autystycznego spektrum zaburzeń żyjących w naszym kraju.

Dnia 5 czerwca 2014 r. Fundacja Synapsis zorganizowała debatę: Dorosłe osoby z autyzmem w Polsce. Czy mają szanse na społeczne włączenie? Patronat nad debatą sprawowała Parlamentarna grupa ds. autyzmu. Główną tezę, która wybrzmiewała w prawie każdym wystąpieniu, można sformułować następująco: nie ma w Polsce systemowego wsparcia dorosłości osób z autyzmem, osoby te bardzo trudno odnajdują się w placówkach wsparcia dorosłości osób z niepełnosprawnością intelektualną, a same placówki niechętnie je przyjmują. Niechęć owa może wynikać z braku wiedzy dotyczącej potrzeb tych osób, sposobów konstruowania procesu wsparcia – rehabilitacji społeczno-zawodowej, jak i z niedofinansowania na dostosowanie przestrzeni, zajęć czy kadry.

Tworzenie placówek tylko dla osób z autyzmem jest niemożliwe z powodu braków rozwiązań legislacyjnych oraz barier finansowych i lokalowych. Jak wypowiada się Małgorzata Rybicka, przewodnicząca Gdańskiego Stowarzyszenia Pomocy Osobom z Autyzmem: „nie ma całościowego systemu wsparcia dla osób z autyzmem. Jeżeli chodzi o system edukacji to on nie jest doskonały, ale w jakiś sposób uwzględnia potrzeby uczniów z autyzmem między innymi przez zwiększoną subwencję oświatową, oraz przez przepisy pozwalające na tworzenie grup przedszkolnych i klas szkolnych dla osób z autyzmem na wszystkich eta-

pach edukacji, czyli jest taka możliwość i powstają placówki, klasy dla osób z autyzmem, uczniowie z autyzmem mogą się uczyć w szkołach i, aczkolwiek w sposób niedoskonały i w jakiś sposób, system edukacji wychodzi naprzeciw ich potrzebom. Natomiast bardzo poważnym problemem jest to, że brakuje kontynuacji w dorosłym życiu. Można powiedzieć, że wysiłek wielu lat edukacji jest zmarnowany. I to jest zarówno wysiłek samych osób z autyzmem, ich rodzin, nauczycieli, wielki wysiłek finansowy państwa, i tak jak już powiedziałam, brakuje jakiegokolwiek kontynuacji w dorosłym życiu, dlatego, że ani system pomocy społecznej, ani system rehabilitacji społecznej i zawodowej nie uwzględnia potrzeb tej grupy obywateli.

To co jest doświadczeniem wielu z nas, że dorosłe osoby z autyzmem najczęściej mieszkają ze starzejącymi się i zmęczonymi rodzicami i można by przytaczać wiele dramatycznych oraz tragicznych historii rodzin, historii tych osób, które po śmierci rodziców były przyjmowane do jakiegokolwiek domu pomocy społecznej, gdzie zupełnie się nie adoptowały. Domy pomocy społecznej są zupełnie nieprzystosowane do potrzeb tych osób. Zazwyczaj osoby z autyzmem tam tracą z takim trudem nabyte umiejętności adaptacyjne, umiejętności komunikowania się, umiejętności samoobsługowe, pojawiają się bardzo poważne zachowania agresywne, autoagresywne i osoby te trafiają do szpitali psychiatrycznych, gdzie bardzo często są obiektem przemocy farmakologicznej” (Rybicka 2016).

Osoby biorące udział w debacie zgodnie również przyznają, że w Polsce nie ma ustawy regulującej wsparcie dorosłych osób z autyzmem, która uwzględniałaby potrzeby tej grupy osób. Te, które obowiązują, czyli Ustawa o rehabilitacji społecznej i zawodowej oraz zatrudnieniu osób niepełnosprawnych, jak i Ustawa o pomocy społecznej regulują działalność placówek wsparcia dorosłości oraz wyznaczają cele rehabilitacji społecznej i zawodowej, nie uwzględniając specyficznych potrzeb dorosłych z autyzmem. Potrzeb, które należy brać pod uwagę tworząc warsztaty terapii zajęciowej czy środowiskowe domy samopomocy i konstruując w nich zajęcia aktywizacji społeczno-zawodowej. W związku z tym bardzo często po okresie próbnym, osoby z autyzmem są z tych placówek usuwane jako „nierokujące” i nieodnajdujące w danym miejscu, tudzież dane miejsce nie jest w stanie sprostać sytuacji wsparcia. Skutkuje to ich powrotem do domu i wykluczeniem z obszaru rehabilitacji społeczno-zawodowej. O ile w większych miastach działające stowarzyszenia rodziców starają się zapewnić ciągłość wsparcia, o tyle w mniejszych miejscowościach sytuacja jest dość dramatyczna.

W dalszej części nakreślimy bariery w wykorzystaniu istniejącej sieci wsparcia dorosłości osób z niepełnosprawnością dla osób z autyzmem, jak i przedstawimy „wysepkowy” i lokalny system wsparcia. Zaczniemy jednak od naszkicowania specyfiki funkcjonowania dorosłych osób z autystycznego spektrum zaburzeń i ich trudności z owego spektrum wynikających.

Dorośla osoba z autystycznego spektrum zaburzeń

Autystyczne spektrum zaburzeń obejmuje bardzo różnorodną grupę osób, których zaburzenia w to spektrum się wpisujące przejawiają się w bardzo zróżnicowany sposób. Spektrum zaburzeń autystycznych (*autism spectrum disorders*, ASD) to nazwa grupy podobnych zaburzeń, obejmujących autyzm, autyzm atypowy oraz zespół Aspergera. Ta odmienność funkcjonowania osób z ASD wymusza odmienne formy wsparcia w dzieciństwie, wsparcia edukacyjnego, różnorodne formy pracy oraz różnorodność placówek, w których owo wsparcie się odbywa. Trudności w funkcjonowaniu osoby z ASD przejawiają się z różnym nasileniem, ale przeważnie dotyczą trzech obszarów, mowa tu o triadzie zaburzeń: trudnościach społecznych, trudnościach językowo-komunikacyjnych oraz trudnościach związanych z zachowaniem i działaniem wyobraźni (Wing 1988). Różnorodne nasilenie trudności, różnorodny poziom funkcjonowania społecznego, poznawczego i emocjonalnego w grupie osób z ASD oznacza, iż ich droga edukacyjna będzie różnorodna. Znajdą się one zarówno w szkole masowej, jak i integracyjnej, w klasie dla osób z autyzmem w szkole specjalnej czy specjalnych ośrodkach szkolno-wychowawczych dla dzieci i młodzieży z autyzmem. Osoby z zespołem Aspergera zdobędą średnie lub wyższe wykształcenie i być może nigdy wsparcia w dorosłości potrzebować nie będą. Osoby z autyzmem ukończą szkoły przysposabiające do pracy i, aby dalej realizować się jako dorośli czy odnaleźć na rynku pracy, potrzebować będą wsparcia w placówkach dla osób dorosłych.

Różnorodność funkcjonowania i wyrażania się ASD, olbrzymie indywidualne różnice pomiędzy dorosłymi z autyzmem wymuszają również kilka ścieżek wsparcia dorosłości. W tej zróżnicowanej populacji osób znajdują się w zależności od poziomu funkcjonowania: osoby niżej funkcjonujące, z dużymi problemami w porozumiewaniu się, często z upośledzeniem umysłowym, niesamodzielne w wielu podstawowych umiejętnościach życiowych, nierzadko z innymi niepełnosprawnościami, wymagające stałego wsparcia ze strony opiekuna czy terapeuty. Osoby średnio funkcjonujące, czyli mające problemy w komunikacji, czasem z lekkim upośledzeniem umysłowym, wymagają wsparcia w niektórych obszarach funkcjonowania. Osoby wyżej funkcjonujące z normą intelektualną, samodzielne w wielu aspektach funkcjonowania, wymagają ograniczonego wsparcia ze strony opiekuna czy terapeuty i osoby najwyższej funkcjonujące oraz z zespołem Aspergera w normie intelektualnej, samodzielne, wymagają wsparcia w wybranych aspektach. Ta różnorodność i różnice wymuszają również poznanie potrzeb tych osób, specyfiki ich funkcjonowania w dorosłości, która to z kolei wymusza od terapeuty podjęcie zindywidualizowanych działań wychodzących naprzeciw tym potrzebom. Chciałybyśmy teraz naszkicować ową specyfikę funk-

cjonowania dorosłych osób z autystycznego spektrum, z zaznaczeniem, że nakreślone problemy i trudności mogą w różny sposób przejawiać się w poszczególnych grupach osób. Ten różny sposób manifestowania się trudności zależy od stopnia nasilenia autyzmu, natury towarzyszących trudności w uczeniu się i rozwoju języka.

Jak napisałyśmy powyżej, osoby z ASD mają trudności z funkcjonowaniem społecznym, komunikacyjne, związane z zachowaniem i działaniem wyobraźni. Trudności te pojawiają się w dzieciństwie i trwają nieprzerwanie, aż do dorosłości. Jak zauważają R. Jordan i S. Powell (2004), „edukacja i opieka nad dorosłymi osobami z autyzmem często skupiają się jedynie na zachowaniach społecznych i komunikacji. (...) Nie powinniśmy jednak zapominać o tym, że trzeci aspekt triady, czyli brak elastyczności w procesach myślowych i w zachowaniu, także dotyczy całego, w tym dorosłego, życia, kształtując wiele cech myślenia i zachowania osób z autyzmem. Wspomniany brak elastyczności zdecydowanie dominuje w życiu tych osób, opiekunowie i wszyscy ci, którzy z nimi pracują, powinni zatem odpowiednio reagować na jego efekty” (Jordan, Powell 2004, s. 90).

W jaki sposób brak elastyczności wpływa na życie dorosłych osób z autyzmem i jakie generuje trudności? Pierwszy pojawiający się problem, bardzo widoczny również przy przejściu z placówki edukacyjnej do placówki wsparcia dorosłości, dotyczy trudności wiążącej się ze zmianą. Dorosli z autyzmem mają problem z radzeniem sobie ze zmianami w otaczającym środowisku. Niepokój i stres oraz uczucie paniki wywołują przeważnie te zmiany, które dotyczą rutyny czy otoczenia mającego dla tych osób szczególne znaczenie (Jordan, Powell 2004). Owa trudność wynika ze sposobu funkcjonowania ich układu nerwowego, z ich autyzmu, czyli z centralnego deficytu procesu poznawania społecznego (Frith 1989) i deficytu teorii umysłu (Hobson 1993).

Kolejną specyficzną cechą zachowania dorosłych osób z autyzmem jest brak spontaniczności i inicjatywy. Jak charakteryzują to Jordan i Powell, czasem precyzyjnie wykonują polecenia, a niekiedy ich zachowanie przejmuje formę wewnętrznie sterowanych, powtarzalnych procedur, nierzadko o dużym stopniu skomplikowania. Często jednak są oni niezdolni do wyboru działań czy podejmowaniu czynności wychodzących poza repertuar ich zainteresowań czy wyuczonych procedur, do których się przyzwyczaili (Jordan, Powell 2004). Często potrzebują podpowiedzi czy bodźca, aby zacząć dalszą pracę, bądź przejść z jednej czynności do drugiej. Brak spontaniczności powoduje w konsekwencji brak kreatywności, problemy z wyobraźnią i twórczym myśleniem.

Osoby z autyzmem są w stanie osiągnąć zaawansowane umiejętności, ale ich działanie jest odtwarzaniem tego co wyuczone. Przyczyna tkwi w modelach myślowych ograniczonych do tego co wyuczone, oraz w niemożności wymyślenia rozwiązań i posiadania pomysłów wykraczających poza wcześniej przyswojone

reakcje (tamże, s. 94). Wszystko to jest efektem, wynika ze szczególnego sposobu myślenia osób z autyzmem. Jordan i Powell nazywają ten sposób myślenia stereotypowym, czyli wąskim i niezmiennym. Myślenie staje się stereotypowe, ponieważ osoba z autyzmem nie jest w stanie użyć posiadanej wiedzy i umiejętności do wykreowania nowych sposobów myślenia i zachowania (tamże, s. 95).

H. Morgan poddaje opisane powyżej i wynikające z triady zaburzeń trudności dalszej analizie i uważa, że mają one duży wpływ na odnalezienie się przez osoby z autyzmem w dorosłości. Nabycie statusu dorosłego wiąże się, w jego poglądzie, z poczuciem straty. Jak pisze, brak wyobraźni bezpośrednio i negatywnie oddziałuje na doświadczanie przez osoby z autyzmem jakiegokolwiek zmiany. Ten brak elastyczności myślenia może oznaczać, że przywiązanie osoby z autyzmem do pojmowanego świata miewa często charakter trwały i statyczny, jakikolwiek okres przejściowy, wymagający weryfikacji oczekiwań, może zatem być dla niej traumatyczny (Morgan 2004, s.105). Proces dorastania, nabywania statusu osoby dorosłej, przejście z dzieciństwa w dorosłość wiąże się z pewnymi zmianami. Jest to zakończenie edukacji i przejście w nowe środowisko wsparcia, jest to być może zmiana zamieszkania, jest to także utrata bliskich. Powoduje to u osoby z autyzmem niepokój, ponieważ ta nowa sytuacja w następstwie generuje utratę zdolności przewidywania otoczenia, która to zdolność jest pewnym źródłem poczucia bezpieczeństwa.

Jak zwraca uwagę H. Morgan, w momencie wchodzenia w okres przejściowy osoba z autyzmem jest najczęściej gorzej przygotowana i mniej zdolna do adaptacji niż każda inna. Dzieje się tak dlatego, iż podstawy psychologiczne i emocjonalne, za pomocą których osoby z autyzmem „oswajają” świat, są bardziej kruche, podlegają bowiem ograniczeniom wynikającym z wszechogarniającej natury deficytu wyobraźni, zaburzeń społecznych i komunikacyjnych (Morgan 2004, s.105). Osoby z autyzmem w tym przejściowym okresie przeżywają wiele trudności wynikających z autyzmu, jak i ze związanych z autyzmem trudności w uczeniu się. Wspomniany już brak elastyczności myślenia utrudnia adaptację do nowego otoczenia i nowych ludzi. Nowa sytuacja bywa bardzo często niezrozumiała i jest odbierana przez osobę z autyzmem jako strata, a nie kolejny krok w stronę większej autonomii (Morgan 2004). Ponadto nabycie statusu dorosłego to nie tylko zakończenie edukacji, człowiek staje się dorosłym poprzez wykonanie pewnej pracy, pewnych „zadań” rozwojowych. H. Morgan wymienia następujące cechy, które należy posiadać, aby być uznanym za osobę dorosłą: osobista autonomia, czyli przejście odpowiedzialności za własne życie, budowanie poczucia własnej wartości oraz relacji z innymi ludźmi. Wykonywanie użytecznej pracy, która prowadzi do samowystarczalności ekonomicznej. Umiejętne spędzanie czasu wolnego i udział w życiu społeczności, a także wypełnianie roli dorosłego w rodzinie i współtworzenie domu rodzinnego, oraz założenie własnej

rodziny (Morgan 2004, s. 111). Dla wielu osób z autyzmem ta transformacja z dziecka w osobę dorosłą w kontekście wypełniania powyższych zadań, zdefiniowanych przez społeczeństwo, będzie niemożliwa w całości lub możliwa do realizacji w innym wymiarze i przy wsparciu. Dorastanie, jak i zmiana sytuacji życiowej, przejście z jednego stanu w drugi, mogą być dla osoby z autyzmem i jej rodziny głęboko traumatyczne, może to być również najtrudniejszy ze wszystkich etapów rozwojowych.

Ten okres przejściowy i poczucie straty oraz tworzenie nowego przywiązania bardzo widoczne jest na etapie kończenia edukacji i wejścia do placówek wsparcia dla dorosłych. Już samo to przejście powinno odbywać się na pewnych zasadach. W jaki sposób zatem można wesprzeć poradzenie sobie przez osobę z autyzmem z trudnościami okresu przejściowego? Bardzo istotny jest sam moment przechodzenia z edukacji do systemu wsparcia dorosłych, jak i organizacja samej terapii w miejscu wsparcia dorosłości. Moment przechodzenia to przede wszystkim przewidywanie i odpowiednie przygotowanie do wydarzenia. Stanem idealnym byłaby współpraca obu sektorów: edukacji i wsparcia społecznego w dorosłości. Przygotowanie dla każdej osoby z autyzmem kończącej edukację „planu dotyczącego okresu przejściowego”, systematycznych odwiedzin placówki wsparcia, w której osoba z autyzmem po ukończeniu edukacji będzie przebywać. Niestety w praktyce, również i polskiej, przejście ze szkoły do ośrodka dla dorosłych często odbywa się bez zrozumienia i poszanowania przywiązania osób z autyzmem do ich „starego” otoczenia oraz potrzeb stworzenia więzi w „nowym” otoczeniu zgodnie z indywidualnymi potrzebami. I dlatego być może również z tego powodu pobyt osób z autystycznego spektrum zaburzeń w klasycznych placówkach wsparcia dla osób dorosłych, takich jak warsztat terapii zajęciowej czy środowiskowy dom samopomocy, kończy się fiaskiem.

System wsparcia dorosłości. Warsztat terapii zajęciowej i Środowiskowy dom samopomocy jako miejsce wsparcia dorosłości i rehabilitacji społeczno-zawodowej

Polski system wsparcia dorosłości osób z niepełnosprawnością, który to regulowany jest przez Ustawę o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych z 1997 r., rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej w sprawie środowiskowych domów samopomocy z dnia 9 grudnia 2010 r. oraz Ustawę o pomocy społecznej składa się z następujących placówek: warsztatów terapii zajęciowej, środowiskowych domów samopomocy, zakładów aktywizacji zawodowej, spółdzielni socjalnych i zakładów pracy chronionej.

Nadrzędnym celem pracy tych instytucji tworzących sieć wsparcia społecznego dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną jest wspieranie ich dorosłości, społeczno-zawodowa rehabilitacja, przygotowanie do prowadzenia samodzielnego życia. W myśl założeń Ustawy o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych z 1997 r. oraz rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 2002 r. w sprawie szczegółowych zasad tworzenia, działania i finansowania warsztatu terapii zajęciowej, warsztat terapii zajęciowej jest wyodrębnioną organizacyjnie i finansowo placówką stwarzającą osobom niepełnosprawnym niezdolnym do podjęcia pracy możliwość rehabilitacji społecznej i zawodowej w zakresie pozyskania lub przywracania umiejętności niezbędnych do podjęcia zatrudnienia. Realizacja tego celu odbywa się przy zastosowaniu technik terapii zajęciowej, zmierzających do rozwijania: umiejętności wykonywania czynności życia codziennego oraz zaradności osobistej; psychofizycznych sprawności oraz podstawowych i specjalistycznych umiejętności zawodowych, umożliwiających uczestnictwo w szkoleniu zawodowym albo podjęcie pracy (Dz. U. 1997 Nr 123, poz. 776, s. 16).

Realizacja celu WTZ odbywa się przez: rozwijanie umiejętności wykonywania czynności życia codziennego oraz zaradności osobistej, przygotowanie do życia w środowisku społecznym, m.in. przez rozwój: umiejętności planowania i komunikowania się, dokonywania wyborów, decydowania o swoich sprawach oraz innych umiejętności niezbędnych w niezależnym życiu, a także poprawę kondycji psychicznej, rozwijanie umiejętności przy zastosowaniu różnych technik terapii zajęciowej, rozwijanie psychofizycznych sprawności niezbędnych w pracy, rozwijanie podstawowych oraz specjalistycznych umiejętności zawodowych, umożliwiających podjęcie pracy w zakładzie aktywności zawodowej lub innej pracy zarobkowej albo szkolenia zawodowego (tamże, s. 17). Powyższe cele realizowane są w różnych pracowniach, z wykorzystaniem technik terapii zajęciowej. Powyższe cele realizowane są przez: kierownika warsztatu, specjalistów do spraw rehabilitacji lub rewalidacji, instruktorów terapii zajęciowej, psychologa, doradcę zawodowego lub instruktora zawodu – w miarę potrzeb.

Środowiskowy dom samopomocy jest jednostką organizacyjną resortu pomocy społecznej. Do zadań środowiskowych domów samopomocy należy budowanie sieci oparcia społecznego, przygotowanie osób z niepełnosprawnością intelektualną i przewlekle psychicznie chorych do życia w społeczeństwie i funkcjonowania w środowisku. Podstawą prawną ich funkcjonowania jest rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej w sprawie środowiskowych domów samopomocy z dnia 9 grudnia 2010 r. (Dz. U. Nr 238, poz. 1586). Jako miejsce wsparcia społecznego oferuje uczestnikom zajęcia rehabilitacji społecznej, której celem jest umożliwianie osobom niepełnosprawnym uczestnictwo w życiu społecznym. Rehabilitacja społeczna realizowana jest przede wszystkim przez:

wyrabianie zaradności osobistej i pobudzanie aktywności społecznej osoby niepełnosprawnej; wyrabianie umiejętności samodzielnego wypełniania ról społecznych; likwidację barier, w szczególności architektonicznych, urbanistycznych, transportowych, technicznych, w komunikowaniu się i dostępie do informacji; kształtowanie w społeczeństwie właściwych postaw i zachowań sprzyjających integracji z osobami niepełnosprawnymi. Kadra środowiskowych domów samopomocy w postaci psychologa, pedagoga, pracownika socjalnego, instruktora terapii zajęciowej, asystenta osoby niepełnosprawnej oferuje uczestnikom następujące aktywności: trening funkcjonowania w codziennym życiu, umiejętności interpersonalnych i rozwiązywania problemów, trening umiejętności spędzania czasu wolnego, poradnictwo psychologiczne, pomoc w załatwianiu spraw urzędowych, terapię ruchową, terapię zajęciową przygotowująca do rehabilitacji z warsztatami terapii zajęciowej (tamże, s. 3).

Ustawy regulujące działanie owych miejsc nie różnicują niepełnosprawności i nie posiadają w swoim zapisie regulacji sprzyjających dostosowaniu tych miejsc do osób z autystycznego spektrum zaburzeń. Zatem praktycznie miejsca te pozostają zamknięte dla tej grupy osób, a owo zamknięcie wynika – naszym zdaniem – z dwóch spraw: braków finansowych na przystosowanie przestrzeni do potrzeb osób ze spektrum autyzmu oraz braków finansowych na szkolenia terapeutów. Szkolenia, które nakreślą potrzeby i przestawią metody, formy i środki pomocne w tworzeniu zajęć z zakresu rehabilitacji społeczno-zawodowej dla dorosłych osób z autyzmem.

Bariery systemowe w wykorzystaniu istniejących form aktywizacji zawodowej oraz rehabilitacji społecznej, zawodowej i zatrudniania osób niepełnosprawnych dla wsparcia osób z autyzmem i tworzeniu placówek dedykowanych tej grupie dorosłych

W latach 2009–2010 zrealizowany został, przy finansowaniu PFRON, projekt „Wsparcie osób z autyzmem”. Projekt ów współrealizowało dziewięć organizacji z Porozumienia Autyzm-Polska. Celem projektu była poprawa sytuacji społecznej i wzrost dostępności rehabilitacji zawodowej oraz zatrudnienia dla dorosłych osób z autyzmem w Polsce. Celem projektu była także diagnoza aktualnego systemu wsparcia dorosłych z autyzmem. Podczas projektu opracowano Koncepcję małego systemu aktywizacji społecznej i zawodowej osób z autyzmem, zdiagnozowano aktualną sytuację tej grupy osób, określono bariery w korzystaniu z istniejących placówek wsparcia osób dorosłych z niepełnosprawnością, jak i zaproponowano zmiany legislacyjne. Zaproponowane zmiany, poza wejściem w życie w styczniu 2010 r., dwóch rozporządzeń, które wprowadzają w polskim systemie

orzecznictwa o niepełnosprawności nowy oddzielny kod niepełnosprawności C 12 dla całościowych zaburzeń rozwojowych (spektrum autyzmu), co skutkuje uznaniem faktu, że całościowe zaburzenia rozwojowe są przyczyną niepełnosprawności, w przypadku której konieczne jest stosowanie odrębnych metod rehabilitacji, alternatywnych metod komunikacji i specyficznej strukturalizacji zajęć z aktywizacji społecznej i zawodowej, do dnia dzisiejszego nie nastąpiły (Wroniszewska, Wroniszewski 2010). Zatem sytuacja dorosłych osób z autystycznego spektrum zaburzeń jest bardzo trudna. Podczas projektu zdiagnozowano bariery w wykorzystaniu istniejących placówek wsparcia dla wsparcia w nich osób z autystycznego spektrum zaburzeń, jak i bariery utrudniające tworzenie placówek dedykowanych dla tej grupy osób.

Pierwszą barierą, która została zdiagnozowana, jest bariera finansowa. Szczególną barierą utrudniającą udzielanie wsparcia osobom z autyzmem w zakresie rehabilitacji społecznej, zawodowej i zatrudnienia jest drastycznie niskie w stosunku do potrzeb dofinansowanie tych działań ze środków publicznych. Jest to bariera wspólna wszystkim typom placówek dla osób z autyzmem. Koszty funkcjonowania placówek dla osób z autyzmem są bardzo wysokie. Dlaczego? Istnieje w nich konieczność zatrudnienia szczególnie dużej liczby wykwalifikowanej kadry oraz konieczność zapewnienia stosunkowo dużej przestrzeni ze względu na występujące nadwrażliwości sensoryczne oraz zachowania trudne. Ponadto jest konieczność zapewnienia dowozu do placówki i pokrywania kosztów napraw bieżących wyposażenia niszczonego przez osoby z autyzmem. Kolejna kwestia to konieczność ponoszenia kosztów kształcenia kadry wobec płynności kadr, wynikającej z dużego popytu na kadrę oraz charakteru pracy powodującego wypalenie.

Dlaczego tak trudno jest odnaleźć się osobie z autyzmem w Warsztacie terapii zajęciowej i dlaczego tak trudno jest stworzyć Warsztat dla tej grupy osób dedykowany? Warsztaty terapii zajęciowej wydają się instytucją bardzo odpowiednią dla osób z autyzmem, szczególnie tych gorzej funkcjonujących. Istnieją natomiast bariery, które w praktyce uniemożliwiają organizacjom tworzenie tych placówek dla osób z autyzmem oraz eliminują te osoby z warsztatów prowadzonych dla osób z niepełnosprawnością intelektualną. Po pierwsze, obowiązujące przepisy zbyt wysoko wyznaczają minimalną liczbę uczestników warsztatów terapii zajęciowej – na 20 osób. Ze względu na duże rozproszenie osób z autyzmem w generalnej populacji utworzenie WTZ dla 20 osób z autyzmem jest trudne, gdyż na terenie, z którego jest możliwy dojazd do warsztatu, może nie mieszkać tyle osób z tego rodzaju niepełnosprawnością. Jednocześnie drastycznie niskie w stosunku do potrzeb dofinansowanie powoduje konieczność zdobywania przez organizacje dodatkowych, pokazanych środków na każdego uczestnika. Po drugie, przepisy normujące dofinansowanie warsztatów nie uwzględniają wyższych kosztów utrzymania warsztatu dla osób z autyzmem. Jest to najważniejsza i podstawowa bariera. Brak dodatkowych środków na rehabilitację tych osób nie tylko utrudnia

założenie WTZ dla osób z autyzmem, ale również eliminuje osoby z autyzmem z warsztatów dla innych grup niepełnosprawnych intelektualnie. Po trzecie, przepisy regulujące organizację warsztatów nie uwzględniają konieczności zwiększenia liczby kadry wspomagającej osoby z autyzmem i innymi całościowymi zaburzeniami rozwojowymi. Przepisy rozporządzenia w sprawie warsztatów terapii zajęciowej przewidują konieczność zapewnienia minimum jednego opiekuna na pięciu podopiecznych. Przepisy dopuszczają możliwość zwiększenia liczby kadry w zależności od stopnia i charakteru niepełnosprawności. Mają one jednak charakter fakultatywny, więc organy odpowiedzialne za dotowanie warsztatów odmawiają finansowania zwiększonej liczby kadry, skoro nie są do tego zobowiązane.

Jakie są bariery w wykorzystaniu zakładów aktywności zawodowej? Przepisy regulujące wymogi formalne dla zakładów aktywności zawodowej nie uwzględniają konieczności zwiększenia liczby kadry wspomagającej osoby z autyzmem i innymi całościowymi zaburzeniami rozwojowymi. Natomiast przepisy normujące dofinansowanie zakładów nie uwzględniają wyższych kosztów utrzymania ZAZ-u dla osób z autyzmem. Bariery w wykorzystaniu zakładów pracy chronionej i zatrudnienia wspieranego na otwartym rynku pracy również zostały zdiagnozowane. W katalogu niepełnosprawności, które są podstawą do wyższego dofinansowania dla pracodawcy z tytułu zatrudnienia osoby niepełnosprawnej albo niższego wymaganego wskaźnika zatrudnienia osób niepełnosprawnych, brakuje autyzmu i innych całościowych zaburzeń rozwojowych. Kolejne bariery dotyczą dostępności lokali na placówkę. Stworzenie placówki na cele rehabilitacji społecznej, zawodowej i zatrudnienia osób z autyzmem wymaga lokalu. Organizacje z zasady takim lokalem nie dysponują. Organizacje większe, o dłuższym stażu, mają często uzyskane w poprzednich latach lokale, w których prowadzą szkoły dla dzieci z autyzmem lub inne placówki, w których realizowany jest obowiązek szkolny. Kiedy jednak dzieci kończą szkołę, nie ma już dla nich miejsca, bo lokal jest zbyt mały, by pomieścić dzieci i dorosłych.

Podsumowując, niezależnie od charakteru barier na plan pierwszy wysuwają się potrzeby lokalowe i finansowe. Bez zmiany systemu finansowania wsparcia dorosłych osób z autyzmem nie nastąpi żadna poprawa w tym zakresie. Obecne rozwiązania dyskryminują osoby z autyzmem w zakresie rehabilitacji społecznej, zawodowej i zatrudnienia. Dowodem jest dramatyczny brak placówek dla dorosłych osób z autyzmem. Bez zmian systemowych dyskryminacja ta będzie się tylko pogłębiać wraz ze wzrostem liczby osób z autyzmem kończących szkoły. W polskich warunkach dla dokonania korzystnych zmian w systemie niezbędne są kompleksowe zmiany. Na szczeblu centralnym powołanie oddzielnego typu placówki (wewnętrznie zróżnicowanej) dla osób ze specyficznymi niepełnosprawnościami lub/i dokonanie zmian w przepisach, dostosowujących istniejące

rozwiązania do specyfiki osób z autyzmem. Na szczeblu lokalnym działania samorządów w zakresie udostępniania lokali, działania samorządów w zakresie dofinansowywania WTZ, ZAZ; działania PFRON w zakresie dofinansowywania WTZ, ZAZ zarówno specjalistycznych dla osób z autyzmem oraz miejsc w placówkach dla innych grup. Realizatorzy projektu „Wsparcie osób z autyzmem” postulują następujące zmiany w przepisach, dostosowujących istniejące rozwiązania do specyfiki osób z autyzmem: stworzenie możliwości zmniejszenia do 10 osób minimalnej liczby uczestników warsztatów terapii zajęciowej w warsztatach przeznaczonych dla osób z całościowymi zaburzeniami rozwojowymi lub niepełnosprawnościami sprzężonymi lub stworzenie możliwości zmniejszenia do 10 osób minimalnej liczby uczestników warsztatów terapii zajęciowej, albo zniesienie minimalnej liczby uczestników warsztatów terapii zajęciowej. Zmiana zasad dofinansowania WTZ i ZAZ uwzględnia stopień i rodzaj niepełnosprawności. Stworzenie możliwości zatrudnienia zwiększonej liczby kadry w zakładach aktywności zawodowej, w których zatrudnione są osoby niepełnosprawne z autyzmem i innymi całościowymi zaburzeniami rozwojowymi lub niepełnosprawnościami sprzężonymi. Obligatoryjne zwiększenie liczby kadry pracującej w warsztatach terapii zajęciowej z osobami z całościowymi zaburzeniami rozwojowymi lub niepełnosprawnościami sprzężonymi (Koncepcja Małego Systemu aktywizacji społecznej i zawodowej osób z autyzmem, 2010).

Lokalne inicjatywy wsparcia dorosłości osób z autystycznego spektrum zaburzeń

Aktualny system wsparcia dorosłości osób z autystycznego spektrum zaburzeń, można by stwierdzić, ma charakter lokalnych inicjatyw organizacji pozarządowych. Tych samych, które przez lata budowały system wczesnego wspomaganie rozwoju i edukacji, a teraz razem z dorastaniem ich uczestników, uczniów, próbują, z różnym skutkiem, wprowadzać ich w dorosłość. Można mówić o ogromnej asymetrii usług, placówek czy inicjatyw tę dorosłość wspierających. Zaryzykujemy stwierdzenie, że sytuacja dorosłych osób z autystycznego spektrum zaburzeń żyjących w dużych miastach jest bardziej dla nich korzystna niż w miastach mniejszych, gdzie jedyną dostępną placówką jest Środowiskowy Dom Samopomocy, w którym to personel nie ma pojęcia, jak organizować przestrzeń i zadania osobie z wynikającymi z autyzmu specyficznymi potrzebami. A bariery finansowe, lokalowe, jak i kadrowe zmuszają do wydalenia uczestnika po trzech miesiącach próbnych. System wsparcia dorosłości osób z autystycznego spektrum zaburzeń składa się z „wysp wsparcia”. Krajowe Towarzystwo Autyzmu w wielu miastach prowadzi Warsztaty Terapii Zajęciowej czy

Środowiskowe Domy Samopomocy dla osób z autyzmem i z niepełnosprawnością intelektualną. Podobnie w Gdyni działa Warsztat Terapii Zajęciowej prowadzony przez Fundację Adapa.

Jeden filar systemu wsparcia stanowią zatem placówki, które wpisują się w ogólny system wsparcia dorosłości i rehabilitacji społeczno-zawodowej. Organizacja ich pracy natomiast uwzględnia potrzeby tej grupy osób¹. Kolejny filar to placówki stworzone tylko dla osób z autyzmem. W Gdańsku Stowarzyszenie Pomocy Osobom z Autyzmem prowadzi Centrum Aktywizacji Społeczno-Zawodowej, które przygotowuje uczestników do samodzielnego życia oraz podjęcia aktywności zawodowej². Uczestnicy odbywają praktyki zawodowe w sklepach czy szkołach. Praktyki, podczas których razem ze swoimi trenerami uczą się elementów pracy sprzątania czy wyrabiania biżuterii. W Centrum działa również pracownia ceramiczna.

Krokiem dalej w stawianiu się dorosłym ma być samodzielne mieszkanie i dlatego również dzięki inicjatywie gdańskiego stowarzyszenia budowana jest pierwsza w Polsce wspólnota domowa dla dorosłych osób z autyzmem. W Warszawie Fundacja Synapsis prowadzi Ośrodek Dom i Praca. Najpierw powstała Pracownia Rzeczy Różnych, funkcjonująca jako Zakład aktywizacji zawodowej i zatrudniająca 24 autystów, a potem swoją działalność rozpoczął dom mieszkalny. Jak piszą twórcy Pracowni: naszą ambicją jest, żeby podobne przedsiębiorstwa powstawały w całej Polsce, dlatego nasze przedsiębiorstwo traktujemy jak „laboratorium”, gdzie tworzymy rozwiązania terapeutyczne, organizacyjne i biznesowe, które mogą być wykorzystane przez innych. Zapraszamy przedstawicieli innych organizacji pozarządowych i samorządów na wizyty studyjne do przedsiębiorstwa.

Według najbardziej optymistycznych szacunków w Polsce żyje około 10 000 dorosłych osób z autyzmem. Jednak z każdym rokiem w dorosłość wkraczają następne roczniki. Właśnie dlatego nie chcemy być monopolistami (pracowniasynapsis.pl)³. Fundacja Synapsis swoim wsparciem obejmuje także osoby z Zespołem Aspergera, organizując projekty aktywizacji zawodowej i doradztwa zawodowe-

¹ Można mówić m.in. o pewnym planie dotyczącym okresu przejściowego jak i odpowiedniej organizacji przestrzeni, która minimalizuje liczbę bodźców. Podzieleniu pracy na jasne i klarowne etapy, następujące sekwencyjnie po sobie, o wyraźnie wyróżnionym początku czy końcu.

² Centra w Gdyni i Gdańsku są placówkami dziennego pobytu, w których dorosłe osoby z autyzmem są uczone różnych form aktywności zawodowej, umiejętności związanych z prowadzeniem domu i samodzielnym życiem oraz realizowaniem swoich zainteresowań (www.autyzmcentrum.org.pl)

³ Pracownia Rzeczy Różnych jest modelowym ZAZ-em, w którym powstają rozwiązania dostosowujące rehabilitację zawodową do potrzeb osób z autyzmem. Od organizacji przestrzeni: zatyczki do uszu dla osób nadwrażliwych słuchowo, parawany dla osób łatwo się rozpraszających, ustawienie biurka do ściany, przyciemniane okulary, odpowiednie oświetlenie dla osób nadwrażliwych wzrokowo, timery jako sygnalizator końca czynności i ewentualnej przerwy. Po organizację samego zadania zawodowego: plany dzienne, rozpisane na pojedyncze zadania „procesy technologiczne”, wypowiedzi w formie zdjęć, obrazków i instrukcji wykonania.

go oraz tworząc Model Aktywizacji Zawodowej tej grupy osób. Projekt „Zatrudnij ASA”, obok szkoleń i doradztwa zawodowego dla osób z Zespołem Aspergera, zaowocował stworzeniem Modelu Aktywizacji Społecznej i Zawodowej Osób z Zespołem Aspergera i Wysokofunkcjonujących Osób z Autyzmem oraz narzędzi wspierających przyszłych trenerów i doradców tworzących podobne projekty⁴. W Warszawie Fundacja Ergo Sum od niedawna prowadzi kawiarnię Życie jest fajne. Pracuje w niej 10 autystów. W Więckowicach Wspólnota Nadziei prowadzi Farmę Życia – dom i miejsce pracy dla dorosłych osób z autyzmem. Jak piszą jej twórcy, Farma Życia – inaczej Centrum Nauki i Życia „Farma” – istnieje od 2005 roku i jest to jedno z najbardziej przyjaznych miejsc dla osób dorosłych z autyzmem w Polsce. Jest też pierwszym w naszym kraju specjalistycznym ośrodkiem, łączącym funkcje mieszkalne, terapeutyczne, edukacyjne i rekreacyjne. Farma jest domem dla stałych mieszkańców, a jednocześnie zapewnia szeroki wachlarz aktywności również dla osób mieszkających poza farmą, które w ciągu dnia dojeżdżają tu na różnego rodzaju zajęcia i warsztaty. Ośrodek prowadzi programy aktywizacji społecznej i zawodowej, realizuje projekty współpracy – lokalne i międzynarodowe. Koncepcja Farmy Życia zakłada utworzenie miejsc pracy i rehabilitacji dla ponad 100 osób zarówno z autyzmem, jak i pokrewnymi zaburzeniami rozwojowymi. Na terenie farmy ma powstać łącznie 5 kiluosobowych domów dla 30 mieszkańców. Utworzone zostaną pracownie terapii zajęciowej, stanowiska pracy chronionej oraz niezbędna baza rehabilitacyjna. W ośrodku będzie również prowadzona rehabilitacja dla szerszej grupy osób z autyzmem (www.farma.org.pl).

Zakończenie

M. Rybicka podczas Debaty Fundacji Synapsis, oceniając aktualny system wsparcia dorosłości, wysuwa tezę, że nie ma całościowego systemu wsparcia dla osób z autyzmem. My podczas naszych analiz szukałyśmy odpowiedzi na następujące pytania: w jaki sposób i gdzie można wspierać dorosłość osób z autystycznego spektrum zaburzeń? Czy budowany przez lata system wsparcia dorosłości osób z niepełnosprawnością intelektualną zaspokaja potrzeby osób z autystycznego spektrum zaburzeń? Jak funkcjonują dorosłe osoby z autyzmem i dlaczego tak trudno wpisać im się jest w „tradycyjną” placówkę wsparcia osób z niepełno-

⁴ Model zawiera wiele cennych wskazówek dla trenerów pracy i doradców zawodowych, a także gotowe narzędzia do oceny kompetencji społecznych i zawodowych. W ramach modelu powstał także poradnik: Zatrudnianie osób z zespołem Aspergera. Jest to publikacja skierowana do pracodawców, ale również i trenerów pracy. Zawiera wiele cennych uwag i wskazówek dotyczących trudności osób z zespołem Aspergera w pracy i ich przewyżczenia.

sprawnością intelektualną? Czy należy tworzyć osobne placówki dla osób z autyzmem, czy też szukać możliwości w istniejącej sieci wsparcia?

Polskie prawo, poza wprowadzeniem w systemie orzecznictwa o niepełnosprawności nowego oddzielnego kodu niepełnosprawności C 12 dla całościowych zaburzeń rozwojowych (spektrum autyzmu) i powołaniem Karty Praw Osób z Autyzmem, nie wprowadziło żadnych zmian legislacyjnych wytyczających sposób finansowania, tworzenia placówek, powołania innych rodzajów placówek niż obecne dla dorosłych osób z autyzmem. Parlamentarna grupa ds. autyzmu, jak i Porozumienie Autyzm-Polska cały czas walczą o stosowne rozwiązania legislacyjne, dzięki którym będzie można budować system wsparcia, a samorządy będą miały podstawę do działania. Zdiagnozowane, podczas realizacji projektu „Wsparcie osób z autyzmem”, bariery wynikające z braku zapisów w ustawie dotyczą barier finansowych, lokalowych czy kadrowych. Zgadzając się z Małgorzatą Rybicką zdecydowanie można stwierdzić, że takiego wsparcia systemowego nie ma. Ponadto można stwierdzić, że obecny system wsparcia dorosłości osób niepełnosprawnych bazujący na Ustawie o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych i Ustawie o pomocy społecznej nie zaspokaja potrzeb osób z autyzmem. Nie wyróżnia ich specyfiki funkcjonowania, która to „wymusza” specyficzną strukturalizację zajęć z aktywizacji społecznej i zawodowej, strukturalizację wprowadzoną w Pracowni Rzeczy Różnych Fundacji Synapsis czy Centrach Aktywizacji Społeczno-Zawodowej Stowarzyszenia Pomocy Osobom z Autyzmem.

Ponadto w zasadzie nie funkcjonuje plan łagodnego przejścia młodzieży, młodych dorosłych z autyzmem do placówek wsparcia dorosłości, plan uwzględniający ich trudności wynikające z autyzmu, takie chociażby jak powyżej opisane trudności z akceptacją zmiany i przeżywaniem straty czy elastycznym myśleniem. Obecnie na polskiej mapie wsparcia dorosłości osób z ASD widać lokalne „wyspy” tejże działalności. Projekty realizowane przez stowarzyszenia i fundacje, innowacyjne pomysły instytucji, innowacyjne rozwiązania, kreowane modele aktywizacji społecznej i zawodowej. Wiele z tych projektów nie ma stałego finansowania, w związku z czym brakuje ciągłości, brakuje lokali, brakuje wyspecjalizowanej kadry, brakuje powielania istniejących modeli wsparcia. Niewątpliwie jednak stale rosnąca liczba młodzieży i dorosłych z autyzmem będzie stanowić wyzwanie dla polityki społecznej w najbliższych latach, a postulowane zmiany systemowe będą konieczne do wprowadzenia.

Bibliografia

- Dorociak H., Dyrda K., Gałka U., Jankowska M., Łasocha A., Płucienniczak K., Rymsza A., Sobolewska E., Wroniszewska M., Wroniszewski M. (2010), *Koncepcja Małego Systemu aktywizacji społecznej i zawodowej osób z autyzmem*, Fundacja Synapsis, Warszawa.
- Frith U. (1989), *Autism: Explaining the Enigma*, Blackwells, Oxford.
- Hobson R.P. (1993), *Autism and the Development of Mind*, Erlbaum, London.
- Jordan R., Powell S. (2004), *Rozwijanie elastyczności u dorosłych z autyzmem [w:] Dorośli z autyzmem. Teoria i praktyka*, H. Morgan, Fundacja Wspólnota nadziei, Kraków.
- Morgan H. (2004), *Dorośli z autyzmem. Teoria i praktyka*, Fundacja Wspólnota nadziei, Kraków.
- Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej w sprawie środowiskowych domów samopomocy z dnia 9 grudnia 2010 r. (Dz. U. Nr 238, poz.1586).
- M. Rybicka, *Debata: Dorosłe osoby z autyzmem w Polsce. Czy mają szansę na społeczne włączenie?*, <https://www.youtube.com/watch?v=u6BNGOeQ18U> [dostęp: 30.09.2016].
- Ustawa o rehabilitacji społecznej i zawodowej oraz zatrudnieniu osób niepełnosprawnych (Dz. U. z 1997 r. Nr 123, poz. 776).
- Wing L. (red.) (1988), *Aspects of Autism: Biological Research*, National Autistic Society, London.
- Wroniszewska M., Wroniszewski M. (2010), *Koncepcja Małego Systemu aktywizacji społecznej i zawodowej osób z autyzmem*, Fundacja Synapsis, Warszawa.